

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΔΗΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
1990 - 1992

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Λευκωσία, 26^η Απριλίου 1971.

Ε.γ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Τρία ἔτη συμπληροῦνται ἀπὸ τῆς ἐκδημίας τοῦ διαπρεποῦς πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, ἐπιστήμονος καὶ ἐθνικοῦ ἀνδρός, τοῦ Νικολάου Β. Τωμαδάκη, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία, ἡ διδασκαλία καὶ ἡ συμβολή εἰς τὴν ἐπιστήμην ὑπῆρξε τόσον πλουσία καὶ ζωηρά, ὥστε εἰς ἡμᾶς οἱ ὁποῖοι κινούμεθα εἰς τομεῖς τοῦ εὐρέος χώρου τῆς πολυσχιδοῦς δραστηριότητός του νὰ μὴ βιοῦται ἀθεράπευτον τὸ κενὸν τῆς σωματικῆς του ἀπουσίας, ἐφ' ὅσον ἐξακολουθοῦν ζῶσαι καὶ καρποφοροῦσαι αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ στερεὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐργασίας, αἱ πολλαπλαῖ ἐμπειρίαι τὰς ὁποίας μετέδωκε καὶ κυρίως τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ τὸ ἐθνικὸν του Πιστεύω, τὸ ὁποῖον ἀδιάστως μετελαμπάδευσεν εἰς δεκτικὰς διανοίας. Καὶ ἐδῶ ἐγκείται τὸ μέγα θετικὸν ἐπακόλουθον τοῦ διδακτικοῦ του μόχθου, εἰς τὸ ὅτι ἐδημιούργησε Σχολὴν καὶ φυτώριον ἐπιστημόνων, χάριν τῶν ὁποίων κατὰ τὸν Ἀπόστολον (Β' Κορ. ιβ' 15) "ἐδαπάνησε καὶ ἐξεδαπνήθη", ἀναλώσας ἑαυτὸν παντοιοτρόπως, πιστεύων ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον ὠφέλιμον εἰς τὸ ἔθνος καὶ τὴν πνευματικὴν ἐπιβίωσιν αὐτοῦ, εἰς καιροὺς δυσκόλους, ἐν οἷς ἡ ὑγιὴς φωνὴ τοῦ ἱστορικοῦ Ἑλληνισμοῦ καταπνίγεται ὑπὸ τῶν σειρήνων τῶν πάσης ἀποχρώσεως καὶ προελεύσεως ἐρμηνειῶν, ἐπανεκτιμήσεων καὶ πονηρῶν σκοπιμοτήτων. Ταῦτα παράθου πιστοῖς ἀνθρώποις, οἵτινες ἱκανοὶ ἔσονται καὶ ἑτέρους διδάξαι (Β' Τιμ. β' 2). Δὲν εἶναι μόνον ὑψηλὸν τὸ ἔργον τῆς παραθέσεως τῆς ὑγιαινούσης διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνεύρεσις καὶ ὁ καταρτισμὸς τῶν πιστῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰς δυνάμεις των θὰ ἀναδεχθοῦν εἰς τὸ μέλλον τὸ ἔργον τῆς ἐπωφελοῦς διδασκαλίας νεωτέρων. Καὶ εἰς τοῦτο τὸ ἐθνικῶς ἀνεκτίμητον καθῆκον ἐπέδειξεν ἰδιαιτέραν δραστηριότητα ὁ αἰμύνηστος διδάσκαλος, ὁ ὁποῖος προσεῖλκυσε τοὺς μαθητάς, συνειργάσθη μετ' αὐτῶν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον καὶ ᾠδήγησεν αὐτούς, καὶ ἐνίοτε πιεστικῶς, εἰς τὸ νὰ παράγουν καὶ οἱ ἴδιοι. Καὶ ἔχομεν ὅσοι ὑπῆρξαμεν μαθηταὶ τοῦ στενοῦ του περιβάλλοντος τὴν ἐμπειρίαν τῆς καλῶς νοουμένης πιεστικότητός του, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται συνθέσεις μειζόνων ἢ ἐλασσόνων συγγραφῶν.

Ἡ μεγάλη προσφορά τοῦ καθηγητοῦ Τωμαδάκη εἰς τὴν ἐπιστή-

μην ἔγκειται εἰς τὰ ὅσα ἐδίδαξεν, εἰς τὰ ὅσα ἠρεύνησε καὶ συνθετικῶς ἐδημοσίευσεν καὶ εἰς τοὺς προσανατολισμοὺς εἰς τοὺς ὁποίους κατηύθυνε γενικώτερον τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἐχαρακτήρισε τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητά εἶναι τὸ ὅτι δὲν ὠρρώδησε νὰ ἀσχοληθῇ περὶ μεγάλα θέματα τῆς Φιλολογίας καὶ τῆς Ἱστορίας καὶ νὰ θέσῃ τὴν προσωπικὴν του σφραγίδα εἰς τὴν διαπραγματεύσιν καιρίας σημασίας κεφαλαίων καὶ περιόδων τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομίας. Αἱ πρωτότυποι ἐκτιμήσεις του δὲν εἶναι ἐμφανεῖς μόνον εἰς μὴ ἠρευνημένους ἢ ὀλίγον ἐξετασμένους χώρους, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ κοινολεκτούμενα καὶ ὑπὸ πολλῶν ἀντιμετωπιζόμενα αἰ ἐρμηνεῖαι καὶ οἱ ὀρισμοὶ τοῦ Τωμαδάκη ἔχουν ἰδιαίτερον κύρος. Ἐπιτὸν παράδειγμα αἰ κατὰ περίπτωσιν περιεκτικαὶ εἰσαγωγαὶ του εἰς τὴν Ὑμνογραφίαν, τὴν Ἐπιστολογραφίαν, τὸν Σύλλαβον Βυζαντινῶν Μελετητῶν καὶ Κειμένων, τὴν Κλειδα τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας κ.ἄ., ὅπου ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας καὶ κρίσεως τοῦ Τωμαδάκη εἶναι πάντοτε φανερὸς κεντρίζων μάλιστα τὴν σκέψιν τοῦ ἀναγνώστου εἰς ἰδίους προβληματισμούς. Ἰγνώριζε νὰ συλλαμβάνῃ τὸ ὅλον, νὰ ἀνιχνεύῃ τὰ προβλήματα καὶ κυρίως νὰ ἐντοπίζῃ τὸ οὐσιῶδες — καὶ εἰς τοῦτο ἐπέμενεν ἰδιαίτερος —, τὸ οὐσιῶδες ἐξ ἐπόψεως φιλολογικῆς, ἱστορικῆς καὶ ἐθνικῆς καὶ τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Νεώτερος Ἑλληνισμὸς προσεφέροντο εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τούτων τῶν στόχων του. Ἡ προσπάθειά του κατέτεινεν εἰς τὸ νὰ πείσῃ ὅτι ἡ Φιλολογία καὶ ἡ μελέτη τῆς Παιδείας ἱστορικῶς εἶναι μέγα ἕπλον ὅπως καταδειχθῇ ἡ συνέχεια τοῦ Γένους, ἡ συνεχῆς παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκείνου ὁ ὁποῖος γνωρίζει νὰ ἐπιλέγῃ, νὰ ἀφομοιωῖ καὶ νὰ ἀπεργάζηται κάλλιον εἰς τέλος τὸ προσλαμβανόμενον (Ἐπινομίαι 987d-e), τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ ὁποῖος δὲν ἠφανίσθη, ἀλλ' ἐπεβλήθη παντὸς ὀθνεῖου.

Ἐπερέθη ὁ Τωμαδάκης τὰ τυπικὰ ὅρια τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐξήτασε καὶ τὸν μετέπειτα Ἑλληνισμὸν εἴτε Ἐνετοκρατούμενον εἴτε Τουρκοκρατούμενον, ὡς πρὸς τὴν παιδείαν, τὴν παραγωγὴν συγγραφικῶν ἔργων, τὴν ἀντιγραφὴν χρῶν κωδίκων διασφραζόντων Ἑλληνικὰ κείμενα Οὐράθεν ἢ χριστιανικά, καὶ ἔδειξε τὴν συνέχειαν περιτράνωσ. Σημασίαν ἀπέδωκεν ἰδιαίτεράν εἰς τὴν λογίαν παραγωγὴν καὶ τὴν λογίαν παράδοσιν τοῦ Γένους — ἐκεῖ μάλιστα ἔβλεπε τὴν πλέον ἀντιπροσωπευτικὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀεὶ παιδευτικῶς ἐπιδίδοντος καὶ ἐπιβαλλομένου Ἑλληνισμοῦ — καὶ εἰσήγαγε διδασκτικῶς τὴν ἐρμηνείαν τῶν κειμένων ὡς μέσον προσπελάσεως τοῦ νοήματος ἀλλὰ καὶ τῆς γλώσσης κατὰ τὴν διττὴν αὐτῆς παράδοσιν, λογίαν καὶ δημοιδεστέραν. Ἡ γλώσσα ἀπετέλε-

σε προσφιλές έντρίψημα τούτου, εἰς αὐτήν δὲ ἀφιέρωσε πολλές ἰδίας μελέτας ἐξετάζων ἐτυμολογικῶς τοπωνύμια, ἀνθρωπωνύμια, ὄρους οικονομικοὺς ἢ ἀξιώματα καὶ ὄφρεια (αὐτούργιον, ὑπουργός, παροιμία, πρωτοπαπᾶς κ.ἄ.), λέξεις ἐχούσας ἰδιαιτέραν θεολογικὴν ἢ ἄλλην σημασίαν (ξύλον, παρρησία, μεγαλεῖον κ.ἄ.), ἐπίθετα ἱερῶν προσώπων (Θεοτόκου, ἀγγέλων, ἀγίων), καταλήξεις (-άρχης, -άρχος, -ᾶτον, -άδα κ.ἄ.) ἢ παρακολουθῶν τὴν σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν λέξεων, τοὺς νεολογισμοὺς, τὴν μοναστικὴν ὀρολογίαν, τὴν ναυτικὴν ὀρολογίαν, ἰδιαζούσας φράσεις βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συγγραφέων (λήθης βυθαί, λήθης πέδον, ὡς ἐκ προσώπου κ.ἄ.) ἢ ἔργων (οἶος ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος) ἢ μελετῶν ἱστορικὰ θέματα ἐν συναρτήσει πρὸς ἱστορικὰ γεγονότα (Σλαυικὰς ἐποικίσεις, Ἀραβοκρατίαν) καὶ στηρίζων δι' αὐτῶν χρῆσιμα ἐθνολογικὰ συμπεράσματα, ἀλλὰ καὶ συνάγων γλωσσικὸν ὕλικόν χάριν τοῦ μέλλοντος νὰ συνταχθῇ Ἐθναυροῦ τῆς βυζαντινῆς γλώσσης. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐφάνη ἀντάξιος συνεχιστὴς μεγάλων προκατόχων, τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου, διδασκάλων καὶ αὐτῶν δραστηρίων καὶ πολυϊστόρων.

Εἰς τὸν ἄρτιον γλωσσικὸν ὄπλισμόν του καὶ τὸ διαμορφωθὲν ἐκ τῆς μελέτης ἀκριβὲς γλωσσικόν του αἰσθητήριον ὀφείλεται πλῆθος προταθεισῶν διορθώσεων εἰς κείμενα ἐκδιδόμενα ὑπ' αὐτοῦ ἢ μαθητῶν του ἢ ἐκδεδομένα ὑπὸ ἄλλων.

Εἰδικώτερον, μεγάλα θέματα τὰ ὁποῖα ἐξήτασεν ὁ Νικόλαος Τωμαδάκης πέρα τῶν καθαρῶς φιλολογικῶν, περὶ τῶν ὁποίων διέλαβεν ὁ προλαλήσας ὀμιλητὴς, εἶναι τὰ ἀπτόμενα τῆς ἐθνικῆς Ἱστορίας, ὅπου φιλολογία καὶ ἱστορικὴ γνῶσις καὶ μεθοδολογία στηρίζουν τὴν ἔρευναν. Καὶ δὲν παρέμεινε μόνον εἰς τὰς ἀφηγηματικὰς πηγὰς, τὰς ὁποίας ἐγνώριζε νὰ ἐρμηνεύῃ καὶ νὰ ἀνευρίσκη ἐν αὐταῖς τὴν κεκεριμμένην ἀλήθειαν, ἀλλὰ ἠξιοποίησε πλουσίως καὶ ἀρχεϊακὸν ὕλικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξέδωκε καὶ διεφώτισε πλεῖστα γεγονότα καὶ πρόσωπα ἰδίᾳ τῆς νεωτέρας Ἱστορίας (Τουρκοκρατίας ἢ Ἐνετοκρατίας). Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἐπολέμησε τὴν προχειρότητα, ἢ ὁποῖα διέκρινε παλαιότερους ἐρασιτέχνας, καὶ ἀποκατέστησεν ἐν πολλοῖς τὴν ἀλήθειαν καταδεικνύων συγχύσεις καὶ ἀνακριθείας περὶ πρόσωπα καὶ θεσμούς. Παράλληλος βεβαίως ὑπῆρξε καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ προώθησις ἢ ἐνθάρρυνσις νεωτέρων εἰς τὴν ἀρχεϊακὴν ἔρευναν.

Ἐν καὶ δὲν ὑπάρχουν πάντοτε σαφεῖς ὀροθετικαὶ τομαὶ τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, ἢ προσφορά του δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τὰ ὄσα ἔγρα-

ψεν ἐπὶ θεμάτων πολιτικῆς ἱστορίας, εἰς ὅσα ἠρεύνησε καὶ συνέθεσεν εἰδικῶς εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ εἰς ὅσα ὑπηρέτησε, διηύθυνε, κατέταξεν, ἐμελέτησεν ἢ καὶ ἐξέδωκεν ἐκ τῶν Ἱστορικῶν Ἀρχείων Κρήτης καὶ ἄλλων Ἑλληνικῶν περιοχῶν, τῶν ΓΛΚ, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας καὶ ἄλλων συλλογῶν. Κατατασσόμενον χρονικῶς τὸ ἔργον τοῦτο ἐκτείνεται ἐρευνητικῶς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Βυζαντίου μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν προσφάτων γεγονότων τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου, μαρτυρεῖ δὲ γνώσιν τῆς καθόλου Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς βλέπει συνεχῆ, ὅπως καὶ τὸν Ἑλληνισμόν ἑνιαίον, τὴν ἐνότητα δὲ ταύτην ἀναζητεῖ καὶ εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Λογυτεχνίας, τῆς Λαογραφίας καὶ τῆς γλώσσης.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ θέματά του, ἐνῶ ἀπέδιδεν ὁ Τομαδάκης ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸν βυζαντινὸν Ἑλληνισμόν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ εἶλεπε τὴν ὀριστικὴν ἀπώλειαν αὐτῆς ὡς ἀνεπανόρθωτον πλῆγμα κατὰ τῆς ἐλευθέρως ὑποστάσεως τοῦ Κράτους, δὲν ἀφῆκεν ἀνεξέταστον καὶ τὸν χῶρον τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἰδίᾳ τὸ Δεσποτάτον τῆς Ἠπείρου (1204-1260), αἱ ἱστορικαὶ του τύχαι, οἱ ἄρχοντές του, οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἱεράρχαι του (Ἰω. Ἀπόκαυκος, Δημήτριος Χωματιανός, Γεώργιος Βαρδάνης) γίνονται ἀντικείμενα ἐρένης, ἐκδίδονται κείμενά των καὶ διαφωτίζεται ἡ δραστηριότης των, κατ' οὗς χρόνους ἡ Φραγκοκρατία μετέρχεται διώξεις καὶ προσβάλλει, ἔστω καὶ ἀνεπιτυχῶς, πᾶσαν προβαλλομένην Ἑλληνικὴν ἀντίστασιν. Συνεξετάζονται βεβαίως μετ' αὐτῶν καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Γραμμᾶτων τοῦ εὐρυτέρου Ἑλληνικοῦ χώρου, ὁ Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ ἐν τῷ Βασιλείῳ τῆς Νικαίας Νικήτας Χωνιάτης, ὁ οἰκ. πατριάρχης Γερμανὸς Β', ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, ὁ Γεώργιος Παχυμέρης κ.ἄ. καὶ ἀποτιμᾶται ἡ συμβολὴ των εἰς τὰ Γράμματα καὶ τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι καὶ παρατηρεῖται ἐν τέλει ὡς γενικὴ διαπίστωσις ἐπὶ λέξει, ὅτι αἱ λόγιοι Βυζαντινοὶ τοῦ 13-14 αἰ. ἠσθάνοντο ἤδη ἑαυτοὺς Ἑλληνας, πρὸ τῶν Παλαιολογείων χρόνων, ὅπου συνήθως τοποθετεῖται ἡ τριαύτη μεταστροφή. Ἑλληνικὴν δὲ ἐθεώρουν καὶ τὴν λαλομένην γλῶσσαν...» (Σύλλαβος..., σ. 403)¹, καὶ παραθέτει μαρτυρίας. Εἰς τοῦτο ὁ ἐπανέλθη καὶ ἄλλοτε

1. Τὸ τμήμα τὸ διαπραγματευόμενον τὰ κατὰ τὸ Δεσποτάτον τῆς Ἠπείρου καὶ τὸ Βασιλεῖον τῆς Νικαίας ἐκ τοῦ Συλλόγου Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων ἐπανεξεδόθη πρωτοβουλίᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκδότου Παν. Πουρναρῶ ὑπὸ τὸν τίτλον: Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 115, ἐνθ' ὃ ἐπιμεληθεὶς τῆς ἐπανεκδόσεως καθηγ. Η. Κατσαρῆς

καὶ συνεχῶς θὰ ἐπαναλαμβάνη στηριζόμενος εἰς τὰ κείμενα τὴν Ἑλληνικότητα τοῦ Βυζαντίου, πρὸς ἄρσιν πάσης παρερμηνείας περὶ δημιουργίας δῆθεν Ῥωμαϊκῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως εἰς τὸ ἀφελῶς ὑπὸ τινῶν ὀνομαζόμενον πολυφυλετικὸν πλήρωμα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους.

Ὡς πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας εἶναι κοινὴ διαπίστωσις ὅτι πρῶτῳ κινεῖ τὸ διαφέρον ὁ Τωμαδάκης ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς σημασίας τῶν Παλαιολογείων χρόνων καὶ ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν τότε πολεμουμένην ἀλλὰ καὶ δυναμικῶς ἀντιδρῶσαν παράταξιν τῶν Ὀρθοδόξων Ἀθηνωτικῶν. Εἰς αὐτοὺς βλέπει τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τῆς καταστάσεως καὶ τὸν ὀρθὸν προβληματισμὸν ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἐπιβιώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐδίδασκεν ὅτι τέσσαρες εἶναι οἱ στερεοὶ στυλοβάται τῆς πίστεως καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἰδεώδους τῶν δύο τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων (ιδ' καὶ ιε'): ὁ θεολόγος καὶ διορατικὸς ἀντιρρητικὸς ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ὁ μοναχὸς καὶ ἱεραποστολικὸς ἀνὴρ Ἰωσήφ ὁ Βρυέννιος, ὁ Ἐφέσου ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ὁ εἶτα οἰκ. πατριάρχης Γεώργιος - Γεννάδιος ὁ Σχολάριος. Εἰς τὸν Βρυέννιον ἀφιέρωσεν ἰδιαιτέραν διεξοδικὴν πραγματείαν τῷ 1947 (κ' Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικῆ καὶ ἱστορικῆς), ὅτε οἱ Παλαιολογεῖοι χρόνοι ἐξητάζοντο συνήθως μόνον ὑπὸ τῶν Εὐρωπαϊκῶν καὶ ὀπωσδήποτε οὐχὶ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, καὶ ἐξέδωκε κριτικῶς κείμενά του, ἐν οἷς τελευταῖον τὸ ἐπιστολάριόν του· περὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἔγραψε κατὰ καιροὺς καὶ προεκάλεσε τὴν σύνταξιν διδακτορικῆς διατριβῆς (τῆς Κυριακῆς Μαμῶνῃ, Μάρκος ὁ Εὐγενικός. Βίος καὶ ἔργον. Μελέτη γραμματολογικῆ, Ἀθῆναι 1954, σσ. 91), τῆς πρώτης ὑποβληθείσης εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν του ἔδραν.

Περὶ τοῦ Σχολαρίου ὑπῆρξεν ἀληθῶς πρωτοπόρος, διότι ἤδη τῷ 1954 (διὰ τοῦ δημοσιεύματος «Γεώργιος ὁ Σχολάριος καὶ αἱ πολιτικά του ἀντιλήψεις», ἐν Ἀθήναις 1954, σσ. 27 = Σύλλαβος, σσ. 737-751) ἀποκατέστησε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς συνειδητοῦ Ἑλλήνος Ὀρθοδόξου καὶ ὑπευθύνου ἡγέτου, ἐνῶ διεθνῶς τότε καὶ ὑπὸ ἡμετέρων ἔτι ἐθεω-

παρατηρεῖ (σ. 6 τῶν Προλεγομένων): «μέσα στὸ σύνολο τῆς ἐπιστημονικῆς προσπάθειας ποὺ ἔχει ὡς τώρα καταβληθῆ, καὶ ποὺ καταβάλλεται μὲ ὑπόσχεση γιὰ τὴ συνέχειά της στὸ μέλλον, ἡ προσφορὰ τοῦ καθηγ. Ν. Β. Τωμαδάκη κρατᾷ διαχρονικὰ τὴν ἀξία της. Ἡ τέλεια γνώση τῶν πραγμάτων μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἡ σαφὴν καὶ ἡ ἀκρίβεια τοῦ λόγου, ἡ συνθετικὴ ἱκανότητα καὶ ἡ ἐγγραφὴ διδακτικὴ ἐμπειρία ὡς ἀρετὲς προσδίδουν στὰ κείμενά του ἀντοχὴ καὶ διάρκεια, χρήσιμη σὲ ἄλλους σπουδάζουν τὴ βυζαντινὴ φιλολογία, ὅσο καὶ σ' ἐκείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται γενικώτερα γιὰ τὰ βυζαντινὰ γράμματα».

ρείτο παλινορθῶν, ἄνθρωπος ἀσταθοῦς χαρακτήρος καὶ ἐθνικῶς ἐπικίνδυνος, στηριζομένης μέχρι τότε τῆς ἐρεῦνης καὶ ἐπὶ πεπλασμένων καὶ ψευδεπιγράφων συγγραφῶν καὶ ταῦτα πολὺ προτοῦ ἐμφανισθῆ ἡ περὶ Σχολαρίου εἰδικὴ μονογραφία τοῦ καθηγητοῦ π. Θεοδώρου Ζήση («Γεννάδιος Β' ὁ Σχολάριος - Βίος - Συγγράμματα - Διδασκαλία», Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 555). Τὸν Σχολάριον συνέκρινε πρὸς τὸν ἐν τῇ Δύσει μοχθοῦντα ματαίως ὑπὲρ Λατινικῆς βοήθειας καὶ λατινίσαντα Βησσαρίωνα, καὶ κατέδειξεν ἐπικαλούμενος τὰς μαρτυρίας τῶν κειμένων καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων τὸ ἀπατηλὸν τῆς ἐπιλογῆς αὐτοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτὸν λατινισάντων, ἀλλὰ καὶ τὸ ἠρθὸν καὶ ἐθνικῶς ἀξιοπρεπὲς τῆς ἐναντι τῶν Τούρκων πολιτικῆς τοῦ Σχολαρίου. Καταλήγει μάλιστα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὡς ἐξῆς εἰς τὴν περὶ Σχολαρίου μελέτην (σσ. 26-27 = 751): «...εἶναι ἄρα γε δύσκολον νὰ ἀναλογισθῶμεν τί ὀκλήμεθα, πῶσον διάφοροι ὀκλήμεθα, ἐάν ὑπῆρχομεν, ἐάν ἔλειπον αἱ μορφαὶ καὶ οἱ ἀγῶνες ἀνδρῶν, οἱ οἱ Ἰωσήφ Βρυέννιος, ὁ Μάρκος Ἐφέσου καὶ ὁ Γεννάδιος Σχολάριος; Δὲν εἶναι ἄρα γε ἰκανὴ τῶν μεγάλων ἀγῶνων τῶν δικαίωσις ἡ σημερινὴ ὑπαρξίς τοῦ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐτοίμου καὶ πάλιν νὰ πολεμήσῃ ὑπὲρ τῶν παραδεδωμένων, ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας του; Ἄν ναί, ἔσται σεβαστὴ καὶ αἰωνία τῶν αἰδίδιμων καὶ ἀγίων ἐκεῖνων ἀνδρῶν ἡ ἀνάμνησις καὶ ἐν μακαριστοῖς ἡ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου, τοῦ καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γενναδίου μνήμη».

Τὸν προβληματισμὸν καὶ τὰς θέσεις του ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων διετύπωσε καὶ εἰς ἄλλας εἰδικὰς ἐργασίας (ὡς τὰ περὶ τοῦ Γεωργίου Ἀμιρνούτζη δημοσιεύματα), ἀλλὰ καὶ ἐπανειλημμένως ἐπανῆλθεν ὁμιλῶν ἐπὶ μακρὰ ἔτη σχεδὸν ἀνελλιπῶς εἰς τὸ κατ' ἔτος διοργανούμενον μνημόσυνον τῶν πεσόντων κατὰ τὴν Ἄλωσιν τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων (1453) καὶ ἀπευθυνόμενος κατ' ὄν τρόπον ἐκεῖνος ἐγνώριζεν εἰς τὰς συνειδήσεις τοῦ πάντοτε πολυπληθοῦς ἀκροατηρίου. Ἄλλ' ἢ δημοσίευσίς εἰς τὴν ὁποίαν κατ' ἐξοχὴν ἐξέθηκε τὰς ἀπόψεις του καὶ κατοχύρωσε τὰς περὶ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τοῦ ὡδηγουμένου εἰς δουλείαν Ἑλληνικοῦ Ἔθνους θέσεις εἶναι τὸ μνημειῶδες ἔργον του περὶ τῶν Ἱστορικῶν τῆς Ἀλώσεως τῆς ΚΠΠόλεως, ἐκδοθὲν ἀγομένης τῆς 500ῆς ἐπετείου τῆς Ἀλώσεως τῷ 1953 καὶ ἐπανεκδοθὲν ἕκτοτε δις, καὶ τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀποτελεῖ διδακτικὸν ἐγχειρίδιον τῶν φοιτητῶν. Συνάγονται καὶ ἀξιοποιοῦνται τὰ κείμενα, βιογραφοῦνται οἱ τέσσαρες ἱστορικαὶ συγγραφαὶ τῆς Ἀλώσεως, ἀξιολογοῦνται αἱ εἰδήσεις καὶ ἐξαίρεται ἡ Θυσία, ἡ ὁποία ἐγγράφει ὑποθήκην διὰ τὸν Νέον Ἑλληνισμόν. Εἶναι χρέος τῆ μνήμη.

Γράφει και πάλιν ἐν Προλόγῳ (σ. 9): «...μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ παρασιωπήσωμεν τὸ παρελθόν; Νὰ λησμονήσωμεν τὸ Βυζάντιον καὶ δὴ εἰς τὴν δυστυχίαν του; Νὰ παρίδωμεν τὴν θυσίαν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ; Νὰ ἀδιαφορήσωμεν διὰ τὰ πάθη τοῦ Γένους ἡμῶν καὶ νὰ ἀγνοήσωμεν τὴν βοήθειαν τὴν ὁποίαν μᾶς παρέσχεν ἡ Δύσις, τὴν συμπάθειαν ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, ὑπὲρ τῆς ὁποίας καὶ τότε ἠγωνιζόμεθα; ... Δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ παρασιωπήσωμεν τὴν ἱστορίαν μας καὶ νὰ ἀρνηθῶμεν τὰ διδάγματα ποῦ μᾶς παρέχει...». Καὶ καταλήγει (σ. 11): «ἐφ' ὅσον μέσα μας θὰ κυλᾷ Ἑλληνικὸν αἷμα καὶ θὰ προσκυνοῦμεν τὸν Σταυρὸν τοῦ Κυρίου, "οὐκ ἐπιλησόμεθα"».

Τὴν ἐν συνεχείᾳ Τουρκοκρατίαν καὶ τὴν κατὰ περιοχὰς Ἐνετοκρατίαν μελετᾷ συνήθως ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν λειτουργίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς ἀναδεικνυομένους κατὰ τόπους ἀρχιερεῖς ἢ λογίους ἱερωμένους καὶ μοναχοὺς καὶ τὰς μεγάλας μονὰς. Ταυτίζει πρόσωπα, μελετᾷ τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις, ἀποκαθιστᾷ χρονολογίας, παρέχει πίνακας ἔργων αὐτῶν, ἐρευνᾷ τὰ ἀνέκδοτα, ἐκδίδει κείμενα καὶ συνάγει τὰ ἀπολυθέντα ἢ ὑπογραφέντα ὑπὸ τῶν ἱεραρχῶν ἔγγραφα, τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον καταρτίζει χρονολογικῶς ἀπηκριβωμένους πίνακας. Ἐκ τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα μελετᾷ εἶναι ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ οἰκ. πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις καὶ οἱ περὶ αὐτόν, ὁ Ἀθανάσιος Πατελλάρος, ὁ Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος, ὁ Σεβαστείας Ἰωσήφ Δόξας καὶ ἄλλοι πολλοὶ μεῖζονες ἢ ἐλάσσονες. Ἰδίως μνημονευτέα ἡ ἐκτενὴς δημοσίευσίς περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἐφέσου ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἐκκλ. Φάρος Ε', 1978, σσ. 259-292, ΕΕΒΣ ΜΓ', 1877-1978, σσ. 5-119).

Τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν ὑπηρετήσῃ καὶ διὰ τῆς ἐνασχολήσεως περὶ τὴν μοναστηριολογίαν καὶ τὴν ἀγιολογίαν, ὅπου ἐξήτασε σὺν ταῖς ἄλλοις τυπικὰ μονῶν καὶ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἐξέδωκεν ἀνέκδοτα, διώρθωσεν, ἐμελέτησε τὰς ἐν αὐτοῖς ἱστορικὰς καὶ προσωπογραφικὰς εἰδήσεις. Ἰδιαιτέρως μνημονευτέαι αἱ ἐργασίαι του περὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου (ι'·ια' αἰ.), περὶ Νεομαρτύρων ἀπὸ τῶν ἁγίων μβ' Μαρτύρων τῶν ἐν Ἀμορίῳ (845) μέχρι τῆς ἁγίας Φιλοθέης τῆς Ἀθηναίας καὶ μέχρι τοῦ Κρητὸς ἱερομάρτυρος τοῦ 1922 ἀρχιμανδρίτου Ἰακώβου Ἀρχατζικιάκη (Κρητολογία 9, 1979, σσ. 135-138), καὶ ἐν εἴδει λεπτομεροῦς συνόψεως περὶ τῆς ὅλης Κυπριακῆς ἀγιολογίας καὶ τῆς συναφοῦς ὑμνογραφίας (βλ. ΕΕΒΣ ΜΣ', 1983-1986).

Ἄλλὰ δὲν ἔμεινεν ἐκτὸς τοῦ ἱστορικοῦ του ἐνδιαφέροντος καὶ ἡ περίοδος τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, μελετητοῦ αὐτοῦ τοῦ Ἀδαμαντίου

Κοραή και έκδότου τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» (1948), τῆς ὁποίας τὴν πατρότητα ἀπεμάκρυνε πειστικῶς ἀπὸ τοῦ Χίου διδασκάλου, ἡ προετοιμασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Φιλελληνισμός, ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις αὐτή, τῆς ὁποίας ἀπεδείκνυε τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸν καὶ οὐχὶ κοινωνικὸν χαρακτῆρα («Ἦτο ἐθνικὸν ἢ κοινωνικὸν κίνημα ἡ Ἑλληνικὴ Ἐθνεγεσία», Μνημοσύνη Γ', 1970-1971, σσ. 5-32, κ.ά.) καὶ αἱ μετὰ ταῦτα Κρητικαὶ ἐξεγέρσεις μέχρι καὶ τῆς μάχης τῆς Κρήτης (1941).

Ὁ χώρος ἄλλως ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἔτυχε τῆς ἐπανειλημμένης προσοχῆς καὶ ἐπιστάσεως του καὶ ἠρεινήθη εἰς μακρὰν χρονικὴν ἔκτασιν ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν αἰώνων μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς συγχρόνου του ἐποχῆς, εἶναι ἡ γενέτειρα αὐτοῦ μεγάλωνησος Κρήτη. Κρητολογικὰ ὑπῆρξαν τὰ πρῶτα δηλοσιεῦματα τοῦ νεαροῦ φοιτητοῦ τῆς Φιλολογίας Τωμαδάκη καὶ κρητολογικὸν καὶ τὸ τελευταῖόν του ἄρθρον εἰς τὸν ἕσπον οὕτω κυκλοφοροῦμενον ΠΑ' τόμον τῆς ΛΘΙΝΑΣ: «Ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν μετὰ τὸ 1453 Ἐνετοκρατίαν», τυπωθὲν ἔτι ζῶντος αὐτοῦ. Αἱ περὶ Κρήτης ἐργασίαι του ἀναφέρονται εἰς ἐθνολογικά, εἰς ἐκκλησιαστικά, γλωσσικά, ἱστορικά, γεωγραφικά, μοναστηριολογικά, λαογραφικά καὶ ἀρχαιολογικά θέματα. Ἐκ δὲ τῆς προβλεπομένης τριτόμου ἐργασίας του περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης ἔχει ἐκδοθῆ μέχρι τοῦδε ὁ πρῶτος τόμος ὡς Παράρτημα ὑπ' ἀρ. 18 τῆς «Ἀθηνᾶς» τῇ 1974 περιλαμβάνων τὰς πηγὰς τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645-1808), ἐνθα ἐκδίδονται μετὰ εἰσαγωγῶν, ὑπομνημάτων καὶ βιβλιογραφίας πᾶσαι αἱ γραπταὶ πηγαί, κείμενα, ἔγγραφα, σημειώματα. Ἀναμένουν δὲ τὴν ἐκδοσιν εἰς τὰ καταλοιπα αὐτοῦ οἱ δύο ἐπόμενοι τόμοι, εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνεται ἡ προσωπογραφία καὶ ἡ ἱστορικὴ σύνθεσις. Καὶ ἑτέρα μείζων ἐργασία του περὶ τοῦ Κρητὸς πατριάρχου Μελετίου Πηγᾶ ἐκ τῶν καταλοιπῶν του εὐρίσκεται ἤδη εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκδόσεως¹. Ἄλλη τέλος ὀγκώδης δημοσίευσίς ἀναφερομένη εἰς τὴν Κρήτην εἶναι ὁ πρῶτος τόμος τῶν «Κρητικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων 1821-1830», ἐν Ἀθήναις 1974, περιλαμβάνων ἔγγραφα τῶν

1. Παντὸς τοῦ καταλειφθέντος ἐπιστημονικοῦ ὕλικου τοῦ πολυετοῦς μύθου του θὰ ἐπιληφθῆ τὸ ὑπὸ σύστασιν Ἰδρυμα Τωμαδάκη, περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ὁποῦ προέβλεψε διὰ τῆς διαθήκης του, καὶ τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς νομικῆς ἀναγνωρίσεως. Δι' αὐτοῦ θὰ ὑπηρετηθοῦν αἱ σπουδαὶ τῶν κλάδων τῶν ὁποίους ἐκεῖνος ἐθεράπευσε, χρησιμοποιουμένης τῆς πολυτίμου βιβλιοθήκης τοῦ «Στουδίου» καὶ τοῦ πλουσίου ἀρχείου του.

ετών 1821-1824, έκδοσις γενομένη τῇ ἐπιμελείᾳ αὐτοῦ καὶ τῆς Ἀνθούλας Παπαδάκη, προϊσταμένης τότε τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης. Πρόκειται περὶ τοῦ Α΄ τόμου τῆς σχεδιασθείσης εἰς πέντε ἢ ἕξ τόμους ἐκδόσεως Κρητικῶν ἐγγράφων καὶ ὀφειλομένης εἰς τὴν ἀπὸ τῶν ἐτῶν 1943-1945 κατάρτισιν συλλογῆς αὐτῶν ὑπὸ τοῦ τότε διευθυντοῦ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης Τωμαδάκη.

Φύσις προικισθεῖσα παρὰ τοῦ Θεοῦ δι' ἰδιαίτερων πνευματικῶν χαρισμάτων, ἰσχυρὰ θέλησις, ἀκάματος ἐργατικότης, εὐρεῖα ἔκτασις ἐνδιαφερόντων καὶ πρὸ πάντων πίστις εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, τὸν Ἑλληνισμόν καὶ τὴν κατὰ παράδοσιν παιδείαν συνθέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου, τοῦ ἐπιστήμονος, τοῦ μαχητοῦ τῆς Ἀληθείας, τοῦ διορατικοῦ, ἀνυπόχωρήτου καὶ ὑπευθύνου ἀκαδημαϊκοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος κατὰ εὐτυχῆ συγκυρίαν εὐρεθεὶς κοσμήτωρ κατὰ τὰς ἐπιχειρηθείσας παλαιότερον ἐπικινδύνους διὰ τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα ἐκπαιδευτικὰς μεταρρυθμίσεις, τῷ 1958 καὶ τῷ 1964, ἐκίνητοποίησε τὴν ἄλλως ὁμόφρονα Φιλοσοφικὴν Σχολὴν καὶ προέβαλε τὴν ὁμόθυμον — καὶ τοῦτο ἔχει σημασίαν — φωνὴν αὐτῆς καὶ ἐπέτυχε τὴν ἀποτροπὴν τότε, παρὰ τὴν ἐγερθεῖσαν ἀντίδρασιν. Αἱ μεταγενέστεραι ἐξελίξεις καὶ ἡ παρακμὴ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, τὴν ὁποίαν ὀδυνηρῶς ζῶμεν κατὰ τὰς παρούσας ἡμέρας, δεικνύουν πόσον δίκαιον εἶχε τότε ἐκεῖνος καὶ δικαίωνουν τὸν ἀγωνά του. Αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἀπέδιδε κατὰ καιροὺς εἰς ἄλλους: «ὁ ἐν ἐνὶ δόκιμος, ἐν παντὶ δόκιμος» εὔρισκε πρῶτιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐφαρμογὴν εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον, ὁ ὁποῖος ἐν παντὶ εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ συλλαμβάνῃ τὸ ὀρθόν, νὰ διαβλέπῃ σαφῶς τὴν πραγματικότητά καὶ νὰ κρίνῃ εὐστόχως. Καὶ ἐν ὀλίγοις νὰ διαπρέπῃ ἐν τε τῇ θεωρίᾳ καὶ τῇ πράξει. Περὶ αὐτοῦ εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρος ἡ κρίσις τοῦ βυζαντινοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου περὶ τοῦ Κυρηναίου Συνεσίου: ... ἦν δὲ καὶ παντὸς πολὺ μάλιστα ἐπιτυχῆς, τῷ τε πολυαρκεῖ πάντως τῆς φύσεως καὶ πρὸς πάντ' εὐκίνητῳ τε καὶ οἰκείῳ καὶ πεφυκότι (Ἵπομνηματισμοί, ιη').

Εἶη ἡ μνήμη αὐτοῦ αἰωνία.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΤΡΟΥΣΗΣ